

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP29-36

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر ریاض شاہد

خیر دین اک اسلامی شاعر**Abstract**

Khair Din is an outstanding Punjabi poet of Islamic thought, who has used poetry as a medium to present incidents of Shrah. He belonged to an agricultural family and spent his life in different parts of Indian sub-continent. He enjoyed the last days of his life in a village named Chak 624 G.B in Jaranwala. His poetry is rich in the elements of Islam and religious thought.

ویہویں صدی دے شروع وچ برصغیر تے انگریزاں دی عملداری سی، انگریزاں دے آون دے نال پنجاب دے وسنیکاں وچ وی نویں دور دی جاگرتی تے اپنے حق حقوق تے تشخص دی بحالی واسطے ڈھیر تڑف و دھ چکی سی۔ مسلمان لکھاریاں وچ اپنیاں ملی قدراں دے ودھا واسطے بڑا اُچیرا جذبہ موجود سی۔ ایس سلسلے وچ ہزاراں دی گنتری وچ اسلامی کتاباں لکھیاں گئیاں جنہاں وچوں حالے وی بہت ساریاں کتاباں اجہیاں نیں جیہڑیاں لوکاں دیاں ذاتی لائبریریاں، پیراں فقیراں دیاں درگا ہواں تے گدی نشیناں کول دیکھیاں جاسکدیاں نیں۔ ایہہ کتاباں اللہ تعالیٰ دی صفت ثناء تے اُمت دے والی حضور پر نور دی سیرت تے کردار دے کئی اک پکھاں دا احاطہ

کردیاں دسدیاں نیں۔ اجہی اسلامی فکرتے سوچ رکھن والے اک شاعر خیر دین داناں وی آدر جوگ اے۔ خیر دین 1875ء دے نیڑے تیرے اکبر علی دے گھر پنڈ مومج گڑھ تھانہ ڈب والی تحصیل سرسہ ضلع حصار (بھارت) وچ جے۔ ایہہ سارا پنڈ مسلماناں داسی، پرتھوڑے جیسے گھر غیر مسلماناں دے وی سن:

”خیر دین نے مڈھلی تعلیم آپنے پنڈ دے مدرسے وچ حاصل کیتی۔

بعد وچ دوسرے مقامات تے جا کے علمی درس گاہ وچوں علم دی تریہہ

بجائی۔“ (1)

خیر دین اُردو، عربی تے فارسی زبانان دے ماہر سن۔ ساری حیاتی وکھ وکھ علاقیاں دی سیاحت کیتی نال نال کوئی نہ کوئی کم دھندہ وی جاری رکھیا پر آپ دا زیادہ تعلق واہی بیجی نال ای رہیا۔ اوہ نماز روزے دے بڑے پابند سن۔ کجھ عرصہ پنڈ دی مسیت وچ امامت وی کرائی۔ اوہناں پاکستان دی آزادی توں بہت پہلاں چک 74 منڈی ہارون آباد (چولستان) وچ وسوں اختیار کیتی۔ اوہناں اوہناں نے واہی بیجی وی کیتی۔ اتھے رہ کے ای ایہناں دے من وچ شاعری داشوق پھٹیا۔ اوہناں دا ویاہ موضع کرمی والا دے بھٹی خاندان وچ ہويا۔ ایہہ ایہناں دے پنڈ توں 16 میل دور سی۔ خیر دین دے تن پتر ہوئے، وڈے پتر معشوق علی نوں شاعری داشوق اے۔ خاص طور تے گیت لکھن وچ دلچسپی اے۔ پیو دے ادبی سرمائے دے ایہو وی وارث نیں:

”خیر دین دا 1950ء وچ وصال ہويا۔ آپ دی قبر چک نمبر

624 گ ب روڈی ننگانہ جڑانوالہ روڈ تے موجود اے۔ ہر سال

ایہناں دے خاندان والے پنڈ وچ باباجی دی یاد وچ ختم شریف دا

پروگرام منعقد کردے نیں۔“ (2)

خیر دین ہوراں بھر پور شاعری کیتی۔ ایہناں دا ایہہ کلام کئی اک شعری صنفان دی دس پاؤندا اے۔ کتے سی حرفی دا انداز اے تے کدھرے مثنوی دا۔ ایس کلام دی اک ہور پچھان ایہہ اے جے ایس وچ لمی بحر ورتی گئی اے۔ وارث شاہ دی ہیروی ایسے وزن بحر وچ لکھی گئی اے۔ پنجابی دے بہت سارے شاعر ایسے بحر دا انتخاب کیتا اے۔ خیر دین دا پنجابی کلام مذہبی موضوعاں بارے چائن پاؤندا اے۔ ایس کلام وچ رب تعالیٰ دی وحدانیت تے حضور پر نور حضرت محمد نال عقیدت تے محبت دے جذبے بڑے اگھڑویں نیں۔ کجھ کلام قصیاں دی شکل وچ

اے، پر ہر قصہ یا موضوع دین اسلام دیاں برکتاں دی نشان دہی کردا دکھائی دیندا اے۔ ایہہ سارا کلام کاپی سائز دی اک جلد وچ محفوظ اے۔ ایس دے کل 150 صفحے نیں۔ سب توں پہلے خیر دین نے ”نورانی جوگی“ دا قصہ سوال جواب دے ڈھنگ وچ لکھیا اے۔ ماں سوال کردی اے تے دھی جواب دیندی اے۔

سوال:

ذات صفات نوں تک نی	کنھاں دانیاں تُوں لئیں مت نی
ہوسی مایاں دا نیوا لک نی	جاسیس دوزخیں سمجھ لے پک نی
کیہ لیناں ای جوگی تُوں	

جواب:

ذات صفات تُوں رکھ نی	لذت عشق حقانی دی چکھ نی
ہون یار نہ یاراں توں دکھ نی	اللہ میلے جوگی تُوں

سوال

یاد کریں اللہ پاک نوں	تے صلوة احمد لولاک نوں
چھڈ گل دھیا لگ ساک نوں	چمیں روضے رسول دی خاک نوں
	اللہ میلے جوگی تُوں

جواب:

یاری عالمین دی	اللہ مالک یوم الدین دی
خطا معاف کریں کمترین دی	ایہو عرضی کافی خیر دین دی

اللہ میلے جوگی نوں (3)

ایس قصے وچ خیر دین ہوراں نے ”نورانی جوگی“ دا قصہ بیانیا اے جس وچ ماں تے دھی دی تکرار اے ماں آکھدی کہ جوگیاں دے لڑ نہ لگ ماں پیاں دی عزت نہ رول نہیں تے دنیا تے آخرت وچ ذلت تیرا مقدر ہووے گا۔ جد کہ دھی تے عشق دا جنون سوار اے اوہ کسے طرحاں وی پچھاں ہٹن نوں تیار نہیں سگوں رب توں جوگی دے ملاپ دیاں دعاواں کردی اے۔ ماں دھی نوں بڑیاں متاں تے مثالاں دے کے ہٹکدی اے کہ سسی دا حال

و یکھ مڑ جاتے رب رسول ﷺ نال لولا۔ اخیر دھی آ کھدی اے کہ مینوں معاف کر دیو پر میں رب سوہنے توں اکو دعا
منگدی آں کہ رب مینوں جوگی نال ملائے۔ ایسے قلمی نسخے وچ ”بانکے نین رسول اللہ“ دے سرناویں پٹھ کجھ اشعار
ملدے نیں۔ ایہناں شعراں وچ معراج شریف دے واقعے نوں نظم کیتا گیا اے جیویں ے

ملے اُحد اُحمد یار دونویں گلاں کردے نویں ہزار دویں
اکھیں یار دے ویڑھے جا وڑیاں نیناں بانکیاں لائیاں پھل جھڑیاں
استھے برس اٹھاراں دی رات ہوئی اوتھے وصل ویلے اکو بات ہوئی
اکھیں پرت کے فجرے آ وڑیاں نیناں بانکاں لائیاں پھل جھڑیاں (4)

خیر دین ہوراں ایس نعتیہ حصے وچ آپ ﷺ دے حضور عقیدانہ نظرانہ پیش کیتا اے جس وچ
”معراج شریف“ دے واقعے نوں بڑے سچ جیسے ڈھنگ نال بیانیا کہ ایہہ ساری کائنات رب سوہنے نے
اپنے محبوب لئی بنائی۔ عشق دی طلب پاروں اللہ سوہنے آپ ﷺ نوں اپنے کول سد لیا تے ایس ملاپ دی گھڑی
دنیا داسارا نظام روک دتا۔ رب تعالیٰ نے آپ ﷺ نوں عرش بریں تے سد کے محبوب دادیدار کیتا۔ اج تائیں
کسے وی پیغمبر نوں ایہہ سعادت نصیب نہیں ہوئی جیہڑی ایس مبارک رات آپ ﷺ نوں نصیب ہوئی۔ عاشق
تے محبوب دے وصل دی ایہہ حسین رات بڑی شگھناں تے رحمتاں والی اے۔ ایسے قصے دے اک حصے وچ
ایہناں شعراں دے لکھن داسال وی ملدا اے۔ جیویں:

تیراں سو انونجا سن پسی آج دسیا رجب دا چن پسی
اسیں ایہہ صلواتاں لکھ پڑھیاں نیناں بانکیاں لائیاں پھل جھڑیاں
خیر دین سمجھ جگ فانی توں کہہ کلمہ پاک زبانی توں
اس جگ دا میلہ دو گھڑیاں (5)

ایس مقام تے خیر دین نے اپنی تصنیف داسال انج لکھیا اے۔ استھے اوہ 1352 ہجری دس رہے نیں
جد کہ پچھلے صفحیاں تے 1349 ہجری دا ذکر ملدا اے۔ ایہہ وی ہوسکدا اے کہ اوہناں ایہہ قصہ 1349ء وچ ای
لکھنا شروع کیتا ہووے تے اوس مگروں جہناں بیلیاں دے آکھن موجب فیر ایس قصے نوں چار ورہیاں
باجھوں 1352ء رمضان دے مہینے دی 7 تاریخ نوں لکھنا شروع کیتا ایس گل دی تصدیق اوہناں دے ایہناں

شعراں وچ ای درج اے۔ لکھدے نیں:

تیراں سو بونجا نبی ہجری چوں ستویں ماہ رمضان سائیں
میں نال پیار دے شعر کیجے نبی پاک دا ذکر بیان سائیں
وچ چک چوہتر دے بیٹھ لکھیا ملک جان دا چولستان سائیں
پیار نال دوجی واری شعر کیتا کارن دوستاں دی داستان سائیں (6)

معشوق علی ہوراں دسیا جے اک واری کلام دی ساری کاپی کوئی پڑھن لئی لے گیا تے بعد وچ اوس کاپی
والے کلام دی کوئی اک سگھ نہ لگی۔ مڑ والد صاحب نے دوجی واری جو کلام یاد سی مڑ نویں سرے توں لکھیا اتلے مذکور
بند دے چوتھے مصرعے توں وی ایہہ گل ظاہر ہوندی اے۔ ایسے کتاب وچ اک مقام تے اوہناں مسجد نبوی دے
خاکے دارنگین حاشیہ بنا کے قصہ سردردی اُلکیا اے۔ اتھے اوہناں نبی پاک ﷺ دی بیماری دا حال قلم بند کیتا اے۔
جد آپ اللہ تعالیٰ دی کرم فرمائی پاروں شفاء پا گئے تاں اوس کیفیت دا حال شاعر نے حمد و ثناء توں بعد بڑے سوہنے
لفظاں وچ بیان کیتا اے۔

لکھ حمد اللہ دی ذات تائیں کل خلقتاں دا پالن ہار سائیں
چوداں طبق اندر جس دی بادشاہی فلک ملک تارے تابعدار سائیں
گونو گون کئی مخلوقات پیدا ادے آوے نہیں حساب شمار سائیں
براں وچ بحراں تیرے حکم حاصل پئی وسدی خلق ہزار سائیں
کتے کالیاں کوچھیاں رنگ لائے کتے سوہنیاں بھی شرم سار سائیں
کتے ٹہیاں وچ ہنیر وگدے کتے برف تے سرد پھوار سائیں (7)

خیر دین ہوراں قصہ کاری دی روایت دی تقلید کردیاں دوجی وار جد قصہ لکھیا تے قصہ دا مڈھ رب
سوہنے دی حمد و ثناء توں بنھیا کیوں جے بحیثیت مسلمان ہر لکھاری اپنے قصہ دا مڈھ ایسے طرحاں بنھدا اے کیوں
جے رب تعالیٰ دا ذکر مسلماناں تے فرض نالے اولین ترجیح اے خیر دین ہوراں وی اپنی ایس حمد وچ رب تعالیٰ دی
قدرت دا ذکر کیتا کہ ساری کائنات دا پالن والا ساری مخلوق دا خالق دا تاتا اوہ ذات اے جیہڑی وحدہ لا شریک اے۔
اوس دی بادشاہت زمین تے آسمان تائیں اے کہ کوئی شے اوس دی قدرت دے احاطے توں باہر نہیں سارے

علماں دا چشمہ منع اوس دی ذات اے۔ اوسے خالق نے بے شمار قسم دی مخلوق پیدا کیتی ہر چیز تے اوہ ذات قادر اے کالے گورے، لمے نکے ہر طرح دے انسان اوس دی کاریگری دا عکس نیں۔ غرض ہر تھاں اوسے دی حکومت تے بادشاہت اے۔ شاعر نے بھروسہ تمہید دے بعد نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دے سر درد دا حال احوال بیان کیتا اے:

لتھی پیڑ حضور حضور مسرور ہوئے یاراں کیتیاں آن تسلیاں نیں
 بار بار اکبار مبارکاں جی ہسن لگیاں ککے ول گلیاں نیں
 نور اکھیاں کھولیاں نور احمد متھے نور مہتابیاں بلیاں نیں
 ڈیرا فوج محمد آن کیتا اٹھ کفر دیاں ہٹیاں چلیاں نیں (8)
 لتھی پیڑ حضور سرسبز ہوئے یاراں دتیاں آن دلیریاں نیں
 نور نبی دے روشنی دھرت امبر بند کیتیاں کفر ہنیریاں نیں (9)
 لتھی پیڑ حضور نے نین کھولے نین نبی دے مثل مہتابیاں دے
 جہناں نیناں نے رب دی ذات ڈھٹی خبراں دتیاں کھل کتیاں دے (10)

رب سوہنے دی حمد باجھوں ایہہ کویں ممکن اے کہ آپ ﷺ دا ذکر مبارک نہ کیتا جاوے خیر دین ہو راں
 وی حمد توں بعد آپ ﷺ دے حضور اپنی محبت دے اظہار لئی آپ ﷺ دی حیات مبارکہ وچوں اوس واقعہ نوں قلم
 بند کیتا جدوں آپ ﷺ علیل سن اوس بیماری توں جد رب سوہنے نے آپ ﷺ نوں شفا نصیب کیتی خیر دین
 اوس ویلے دی صورتحال نوں انج بیانیہ اے کہ جس ویلے آپ ﷺ دی تکلیف دور ہوگئی تے آپ ﷺ نے سکون
 تے چین پایا سارے صحابیاں، بلیاں آکے آپ ﷺ نوں مبارکاں پیش کیتیاں۔ آپ ﷺ دی ایس پیڑ توں
 نجات مگروں ساری کائنات وچ خوشی دی لہر دوڑ گئی مکے دا ذرہ ذرہ مہک اٹھیا آپ ﷺ دی صحت یابی توں بعد
 آپ ﷺ دا نور متھے تے چن وانگر تے لاٹاں مارن لگ پیا۔ آپ ﷺ دے ایس نور نال ساری دنیا وچ جہالت
 دے ہنیرے مک گئے۔ آپ ﷺ دی بیماری توں بعد صحت یاب ہون تے آپ ﷺ دے نور چمکن دا ذکر اوس
 ویلے دیاں لکھتاں وچ محفوظ اے۔ جہاں اپنی اکھیں اوس ویلے آپ ﷺ دا دیدار تے خوشی ویکھی۔ ایسے طرح

خیر دین دالکھیا ”قصہ لڑکی دا معجزہ نبی پاک دا“ اک پرتا شیر نظم اے:

اچی بول نہ جگ سنا مائے جس نوں عشق دے پین کمند مائے
جیہڑا ہاشمی ہاشمی آکھنی ایں میرا چودھویں رات دا چند (11)

رستے کفر تے شرک دے بند کر کے میرا بند کیتا بند بند مائے
ہووے چاننا کل جہان اندر ننگے ہوں جے نبی دے دند مائے
ہر وقت رہندا سایہ بدلی دا کراں گل میں گل سوگند مائے (12)

جہناں ایس رسول توں کنڈ کیتی دھکے دوزخاں دے وچ کھان مائے
مائے لاالہ دا ذکر کر دے کرن کرن جتناں وچ جان مائے (13)

خیر دین دے ہاں تلمیحاں دی ورتوں ویکھن وچ اے۔ ایہناں بھاویں اپنے قصے لمیرے شعراں وچ قلم
بند نہیں کیتے پر فیروئی سارے موضوعاں نال شاعری دا سہپن دونا ہوندا اے، ساریاں ترکیباں تے علامتاں دی
ورتوں کر کے اپنی شاعری نوں لوکائی دے من تے مزاج دے نیڑے رکھیا اے۔ خیر دین دے کجھ شعراں وچ
علامتاں، ترکیباں تے تلمیحاں دیاں جھلکیاں دسدیاں نیں:

عشق پکڑ پیغمبر زادیاں نوں ویتے مصر دے وچ بازار سائیں
یوسف وچ ہنیرے دے جدوں پھر دا کلیاں وچ پیندا چکار سائیں
گلی گلی اندر کوڑا ہونج کے تے کیتا بار دا وت دیدار سائیں
سوہنی یار دے پاک جمال کارن جاندی نت جھناں دے پار سائیں
تیراں سو ستونجا دا سن ہجری ہوئی ختم ایہہ نیک گفتار سائیں
اللہ بخش توں مومناں ساریاں نوں صدقہ مرسلان دے سردار سائیں (13)

خیر دین کلاسیکی شاعراں دی لہیہ اُتے ٹردیاں اپنے ادبی سفر نوں پروان چڑھاندے رہے۔ پنجابی دے
اکثر شاعراں وانگ ایہناں دُنیا دی بے ثباتی تے ناپائیداری بارے لکھیا اے۔

مکدی گل کیہ پئی خیر دین پنجابی دا اک نویکلا شاعر اے جہدی شاعری اسلامی فکر نوں اگیرے لے کے

ٹردی دسدری اے۔ شاعر نے نہ صرف سوچ تے فکر دے موتی ونڈے نیں سگوں فن نوں وی سامنے رکھیا اے۔ دراصل شاعر اوہ ای جیوندا اے جہڑا فکر دی نویں دے تے فن نوں وی اپنے من وچوں باہر نہ کڈھے۔ حتیٰ گل تے ایہہ اے جے:

بے ہنر بے فکر تے لکھ وار دیوے بالدے
لوتے تد ہوندی اے جد فن کار دیوے بالدے (14)

حوالے

- 1- گل بات، معشوق علی، بیٹا خیر دین، چک نمبر 624 گ ب، روڈی، تحصیل جڑاں والا ضلع فیصل آباد مورخہ 7 مئی 1999ء
- 2- اوہی
- 3- دیوان (قلمی نسخہ) خیر دین، مملوکہ معشوق علی، بیٹا خیر دین ص 4، 5 تے 11
- 4- اوہی، ص 13
- 5- اوہی
- 6- اوہی، ص 84-85
- 7- اوہی، ص 90
- 8- اوہی، ص 92
- 9- اوہی، ص 94
- 10- اوہی، ص 95
- 11- اوہی، ص 104
- 12- اوہی، ص 105
- 13- اوہی، ص 136
- 14- اوہی، ص 140